

İSLAM TOPLUMUNDA VERGİ VE ABBÂSÎLERİN KURULUŞ SÜRECİNE ETKİSİ

Öznur Özdemir*

Öz

İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren vergi meselesi hassas bir konu olmuştur. Kur'an'da Müslümanlara dini bir vecibe olarak sunulan zekâtın, ekonomik ve toplumsal faydaları Hz. Muhammed'in söz ve uygulamalarında da vurgulanmıştır. Hz. Ebubekir döneminde namaz kılarız ama zekât vermeyiz diyen bir topluluğa savaş açılması ilk Müslümanların meseleyi sosyal ve iktisadi bir zeminde kavrayışlarını göstermektedir. Bu konuda gösterilen kararlılık, sonraki yıllarda zekat uygulamasının kurumsallaşmasını esasını teşkil etmiştir. Hz. Ömer döneminde de benzer bir politikaya devam edilmiş, bununla birlikte Müslümanlardan alınan zekât ve gayr-ı Müslimlerden alınan cizye yanında, Sevâd bölgesinin fethinin ardından haraç vergisi üzerinden iktisadi bir düzen oluşturulmaya çalışılmıştır. Halktan alınanın yine halka dağıtımının sağlanması için divan adı verilen bir sistem kurulmuş, fert ve devlet arasındaki hassas iktisadi denge gözetilmiştir. Kaynaklardaki rivayetler Halifenin ve sahabenin fert ile devlet arasında vergiye dayalı bir ilişki ve halk arasında bir muvazene kurmayı önemsediklerini, hatta bu sebeple savaşla ele geçirilen toprakları da hazine arazisi hükmünde feyden saymaya yönelik bir uygulamaya gittiklerini göstermektedir. Fakat daha sonraki yıllarda mevâlî, ihtidâ ve vergi çerçevesinde özellikle gayr-ı Arap halkı hoşnutsuzluğa sevk eden mağduriyetler ortaya çıkmıştır. Nitekim Abbâsî ihtilâline giden süreçte Emevî idaresine karşı ayaklanmalara yol açan haksız uygulamalar ve özellikle Emevîlerin son döneminde haksızlığı düzeltmeye yönelik reformlar, vergi uygulamasının İslam'ın ilk dönemlerinden oldukça farklılaştığını

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 16059, Nilüfer, Bursa /Türkiye, oznurozdemir@uludag.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2379-538X>

göstermektedir. Bu çalışmanın amacı Emevîlerden Abbâsilere uzanan süreçte vergi meselesini inceleyerek ihtilâlin dinî ve sosyal nedenleri yanında iktisadî nedenlerinin de gündeme alınmasına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Emevî Dönemi, Abbâsî İhtilâli, Vergi, Cizye, Haraç

Tax in The Islamic Society and its Impact on the Formation of the ‘Abbāsids

Abstract

Since the early years of Islam, taxation has been considered a delicate issue. Zakah is ordered in the Qur'an as a religious duty for Muslims and its positive impact on the economy and society was also emphasized by Prophet Muhammad with his words and practices. During the reign of Caliph Abū Bakr, the Islamic army had a war with people who refused to pay *zakah* although they accepted to pray (*salah*). The determined attitude on this matter established a basis for the institutionalization of *zakah* in the following years. A similar policy on taxation was followed during the reign of Caliph Omar. However, in addition to the *zakah*, which is gathered from Muslims and the *jizya* from non-Muslims, Muslims established an economic order with the tribute tax (*kharaj*) after the conquests of Sawad region. In order to ensure the distribution of what is collected from the public to the public, the *diwan* system was established, and the economic relationship between the individual and the state was highly considered. The narrations confirm that the Caliph and the companions cared about establishing a just balance based on taxes between the individual and the state. And for this reason, they had even counted the lands captured by war as *fay*. However, in the following years, some problems arose related to *manāli*, conversion and taxes, and this situation led people to dissatisfaction, especially the non-Arab people. The unfair practices which led people to join the ‘Abbāsīd revolution and the reforms to correct the injustice by the Umayyads in the last period shows that the tax practice differed considerably from the early periods of Islam. By investigating tax from the last years of Umayyads to the ‘Abbāsīds, this study aims to contribute to the theories on the economic reasons for the revolution besides the religious and social ones.

Keywords: Umayyad Period, ‘Abbāsīd Revolution, Tax, *Jizya*, *Kharaj*

Giriş

İktisadî meselelerin politik olaylar üzerindeki etkisi yönünde artan ilgi ve yapılan çalışmalar¹, tarihi meselelerin yeni bakış açıları ile yeniden değerlendirilmelerine kapı aralamıştır. Bu durum Abbâsî ihtilâli nazarında düşünüldüğünde, ihtilâle sebebiyet vermiş olabilecek hususlar, özellikle modern dönemde batı literatüründe sosyal açılardan olduğu gibi, iktisadi açıdan da ele alınmıştır. İhtilâli gerçekleştiren kitlenin muhtemel iktisadî tetikleyicileri, İslam toplumundaki vergi, iktâ, atâ gibi sistemlerdeki hoşnutsuzluk bakımından incelenen bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğuda yapılan çalışmalarda ise çoğunlukla ekonomik bir hoşnutsuzluğun ihtilâl gibi büyük çapta bir hadiseye sebebiyet veremeyeceği yönündeki görüş ağırlık kazanmaktadır. Örneğin ilk dönem iktisadî yapı üzerine önemli çalışmalar ortaya koymuş bir isim olan Dûrî bile, özellikle Horasan'da halka yapılan olumsuz muameleyi ve bu doğrultuda kaynaklara yansıyan şikayetleri kabul etmekle birlikte, vergi kaynaklı bir huzursuzluğun büyük çaplı bir ayaklanmaya yol açmış olmasına pek ihtimal vermemektedir.² Böylece teori yine batıda ortaya konulan ayrıntılı çalışmaların ilgili başlıkları altında tartışılan bir mesele olarak kalmıştır. Bu noktada, ortaya çıkan en önemli soru, vergi adaletsizliğinin ihtilâle ne denli etki etmiş olabileceğidir. Konuyla ilgilenen batılı tarihçilerin ilklerinden olan Van Vloten, eserinde kendinden önceki tarihçilerin teorilerinden de etkilenmek suretiyle bu teori doğrultusunda görüşlerini sunmuştur. *Emevî Döneminde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri* adlı kitabında incelediği dönemde halk arasında önem kazanan Şii yönelimler ve Mesihçi inançlar gibi konular yanında gayr-i Arap Müslüman veya gayr-i müslim halkın maruz kaldığı ekonomik baskının etkisini de incelemiştir. Fakat ne yazık ki onun 1894 yılında kaleme aldığı bu eser, döneminin “Avrupa merkezci oryantalist” sayılabilecek kısmen taraflı bakış açılarını taşımaktadır. Onun ele aldığı konular daha sonraları Wellhausen³, Dennett⁴ gibi isimler tarafından da incelenmiş ve bazı görüşleri kısmen benimsenmiştir. Sonraki yarım yüzyıl boyunca da Van Vloten'in açtığı yoldan gidilmiş olmasına rağmen ondan daha önyargısız çalışmalara imza atılabildiğini söylemek hayli güçtür. Bu önyargı, Müslümanlara yönelik tutumda öyle noktalara ulaşmıştır ki, gerçek bozulmanın ve buna bağlı olarak ortaya çıkan

¹ Bu husus iktisat tarihçisi Eileen Power'ın altını çizdiği bir noktadır. Son yüzyıllarda çıkan yeni eğilimlere kadar insanlar siyasi tarih gibi alanlarla daha çok ilgileniyorlardı ve sosyal tarih, iktisat tarihi gibi alanlar olaylara etkisi bakımından önemli bir dal olarak görülüyordu. Power da kitabını sosyal tarih ve iktisat tarihine yönelik detayları yakalamak üzere kaleme almıştır ve Orta Çağ insanını konu edindiği kitabında bu alanlarda gözden kaçmış detayları hem ustalıkla ortaya çıkarmış hem de tarihçilere bu konuda yol göstermiştir. Power, *Ortaçağ İnsanları*, s. 55.

² Dûrî, “İslamın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi”, s. 223.

³ Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, 1902. Bu eser İngilizceye *The Arab Kingdom and Its Fall* adıyla 1927 yılında, Türkçeye *Arap Devleti ve Sukutu* adıyla 1963 yılında çevrilmiştir. Birçok dilde başka tercümelemleri de bulunan eser alandaki birçok çalışmada referans olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁴ Dennett, *Muhammed: The Passing of the Umayyad Caliphate*, 1939.

adaletsizliğin hangi devirde neden kaynaklandığını anlamak güçleşmiştir. Araştırmacıların yaklaşımı -en azından adil halifeler ve valiler dönemindeki- halk açısından olumlu icraatları ortaya koymak yerine, İslami iktisat düzeninin tamamını kapsayan bir saldırganlık tutumuna dönüşmüştür.

20. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, interdisipliner çalışmaların yaygınlaşması ile Abbâsî ihtilâlinin değerlendirilmesinde ekonomik etkenler yeniden incelenmeye başlanmıştır. Daniel⁵ ve Guzmán⁶ Emevîlerin uyguladıkları ekonomik baskının Abbâsî ihtilâline etkisine büyük ölçüde temas etmişlerdir. Nitekim tarihçiler hala bu müphem hadisenin siyasî, dinî, ideolojik bakımdan tüm boyutları ile ilgilenmek zorunda olduğu için konunun yalnızca iktisadî boyutunu ele alan bir çalışma ortaya konulamamıştır. Böyle bir çalışma, ihtilâlin tek yönlü bir teoriyle ele alınacağı anlamına gelmeyecektir. Daha açık bir ifade ile, her ne şartta olursa olsun ihtilâli yalnızca iktisadî sebeplere hasretmek doğru bir yaklaşım değildir. Şüphesiz kaynaklar iktisadî sebeplerin yanında sosyal ve dinî sebeplere de işaret etmektedir. Ancak ihtilâlin yalnızca iktisadî sebeplerine odaklanan bir çalışma meselenin yakından incelenmesine imkân tanyacak ve bu konu o dönemki halkın hoşnutsuzluklarını gün yüzüne çıkarmaya yardımcı olacaktır. Bu çalışma, bu alanda böyle bir boşluğu doldurmaya yönelik olarak hazırlanmıştır. İktisadî bozulmanın ve vergi hoşnutsuzluğunun Abbâsî ihtilâline muhtemel etkisini tartışmak için Abdülmelik b. Mervan (685-705), Ömer b. Abdülaziz (717-720) ve Mervan b. Muhammed dönemlerinden kaynaklara yansıyan şikayetler ve yapılan reformlar ele alınacaktır. Bu hususlar, Emevî döneminde ortaya çıkan ve başta vergi adaletsizliği olarak kendini gösteren iktisadî bozulmaların Abbâsî ihtilâline etkisi bakımından incelenmesine ve kaynaklardaki ilgili rivayetlerin bu gözle değerlendirilmesine imkân tanyacaktır.

1. İslam Toplumunda Birey-Devlet Arasında Vergiye Dayalı İktisadî Düzen

İslam toplumunun Kur'an'la vahyedilen kurallar doğrultusunda şekilleniş döneminde iktisadî bakımdan ilk düzenleme şüphesiz zekât emriyle birlikte gerçekleşmiştir. Zekâtın sınırlı sarf yerleri, ihtiyaç sahibi kesimlere doğrudan verilmeyip devlet eli ile toplanması, birey ile devlet arasındaki iktisadî ilişkiyi belirleyen hususlardan olmuştur. Bu noktada Hz. Ebubekir döneminde zekât ödemek istemeyen kabilelere savaş açılması önemli bir hadisedir. Belâzürî'nin naklettiği rivayetten bu meseleyi özetleyen kısım şu şekildedir:

“Abdullah b. Mes'ud şunları söyledi: Resulullah'ın vefatından sonra eğer Allah bizim başımıza Ebû Bekir'i ibsan etmiş olmasaydı, biz öyle karar vermiştik ki aç kalsın

⁵ Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under 'Abbasid Rule*, 1979

⁶ Guzmán, *Popular Dimensions of the 'Abbasid Revolution*, 1990.

mahvolacaktık. ... Halbuki Allah Ebû Bekir'i (zekât vermeyenlerle) savaşmaya azmettirdi.”⁷

Bu konuda gösterilen kararlılık sonraki yıllarda karşılaşılan problemlerin çözümünde örnek kabul edilmiştir. Böylece kaynaklarda zekât konusunda önemli bir uyumsuzluğa rastlanmamaktadır. Fakat cizye ve haraç, problematik yönleri ile kaynaklarda çoğunlukla ele alınan hususlar olmuş, eserlerde bu konulara geniş yer ayrılmıştır. Gayr-i müslimlere ait olan ve daha sonradan Müslümanların eline geçmiş olsa dahi başlangıçta gayr-i Müslimlerin sahip olduğu topraklara özgü vergi türlerini ve bu vergilerden mütevellit problemleri anlamak için öncelikle gayr-i müslim tebaadan alınan vergilere göz atmak yerinde olacaktır.

Cizye, 9 (630) yılında nazil olan “*Ehl-i kitap'tan Allah'a ve âhîret gününe inanmayan, Allah ve resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.*” mealindeki Tevbe Sûresinin 29. ayetiyle hükme bağlanmıştır ve ayet gereği bu tarihten sonra İslam'ın ulaştığı toprakların halklarından İslam'ı kabul etmeyenlerin cizye ödemeleri prensip olarak benimsenmiştir. Cizye toprağa bağlı olmayan bir vergi türüdür ve bu sebeple baş vergisi olarak da adlandırılmaktadır.

Haraç ise Hz. Peygamber döneminde Hayber ve Vadi'l-Kura gibi⁸ birkaç örneği olmakla birlikte, daha çok Hz. Ömer döneminde Sevâd bölgesinin fetihlerinden sonra sistemleştirilen bir vergi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹ Daha Hicrî 2. yüzyılda kaleme aldığı *Kitabü'l Haraç* adlı eseri ile birçok iktisadî meseleyi olduğu gibi haracı da gelişim aşamasında anlamamızı sağlayan Ebû Yusuf'un eserinde haraç hakkındaki şu rivayet önemlidir;

“Hz. Ömer, Irak'ı fetheden Sa'd b. Ebû Vakkas'a yazdı ve dedi ki: Mektubun bana ulaştı. Orada anlattığına göre, halk senden elde ettikleri ganimetleri ve Allah'ın fey olarak kendilerine ibsan ettiği malları kendi aralarında taksim etmeni istemiş. Benim mektubum sana ulaşınca meseleye nazır et ve eğil. Mal, hayvan ve eşya olarak insanların sana getirdikleri ganimetleri toplu. Onları Müslümanlardan hazır bulunanlara bölüştür. Arazi ve nebirleri işleyicilerine bırak ki onlar umum Müslümanların atıyyelerine dahil olsun. Çünkü eğer sen onları, yani arazi ve nebirleri halen orada bulunanlara taksim edersen onlardan sonra geleceklere bir şey kalmaz.”¹⁰

Bu mektup ve daha sonra gerçekleştiği tahmin edilen birtakım konuşmalar, Halife Ömer'in Sevâd ve daha sonra fethedilecek toprakların ve üzerlerinde yaşayan halkın durumu konusunda verdiği önemli bir karara işaret etmektedir. Örneğin

⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 111.

⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 25 ve 38.

⁹ Haraç kelimesinin Kur'an'daki karşılığı bazı müfessirlere göre geniş bir kapsamla “vergi” anlamındadır. Ancak hiçbir yerde haraç “toprak vergisi” anlamında kullanılmamıştır. Kelimenin sözlük anlamı olan “topraktan çıkan şey” tanımını Hz. Ömer'in toprağa bağlı vergi uygulamasına isim teşkil etmiş görünmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Haraç”, *DLA*, XVI, s. 71.

¹⁰ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, s. 54; Ebû Ubeyd, *Kitabü'l-Emval*, s. 75.

başka bir rivayette savaşa katılan kimselerin fethettikleri arazilerin kendilerine taksim edilmesini istedikleri, bunun üzerine Hz. Ömer'in de muhtemelen farklı konuşmalar esnasında şu yanıtları verdiği ifade edilmiştir:

“Müslümanlardan sizden sonra gelecek olanlar ne olacak? Onlar arazilerin abalisiyle beraber taksim edilmiş olduklarını, babalardan oğullara miras olarak intikal ettiğini, bu şekilde kendilerinin her şeyden mahrum edildiklerini görecekler... İşleyicileri ile birlikte Irak ve Şam arazileri taksim olunursa o zaman kaleler ne ile korunur, geriden gelecek nesillere, yetimlere ve dullara Irak ve Şam arazisinden ve diğer memleketlerden ne kalır... Bundan sonra muharip Müslümanlar ve gelecek nesiller için bir fey olmak üzere işçileri ile beraber araziyi tutmayı; araziler için haraç, başlar için de cizye tayin etmeyi düşündüm.”¹¹

Bu kararlar sermayenin tek elde toplanmasının önlenmesi, insanların köleştirilmemesi, toplumun ihtiyaç sahibi kesimlerinin gözetilmesi gibi pek çok önemli hususun amaçlandığı sonucu çıkarılabilir. Bununla birlikte verilen kararın en önemli yönünün toprakların savaşa ele geçirildiği halde savaşanlar arasında dağıtılmayıp haraç toprağı sayılması olduğu söylenebilir. Haraç vergisinin önemli bir gelir kalemi olarak yerleşmesi ile devlet gelirleri Müslümanlardan alınan zekât, öşür ve gayr-i Müslimlerden alınan cizye ve haraç ile belirli bir düzene oturtulmuş, divan defterlerinin uygulamaya konulmasıyla da yeniden halka dağıtımı sağlanmıştır. Hz. Ömer'in bu içtihadı ile sistemleşen iktisadî düzen, kendisinden sonraki dönemlerde şu dört kaide üzere devam etmiştir;

1. Müslümanın ihtiyaç dışı malı belirli bir miktarı aştığında bu malın %2,5'lik kısmını devlete zekât olarak ödemesi istenir.
2. Ürün veren bir araziye sahip bir Müslüman tarım ürünleri üzerinden onda bir oranında alınan ve zekâtın bir türü olan öşür vergisini öder.
3. Gayr-i müslim bir kimse, İslam toplumunda yaşamayı kabul ediyor ancak kendi dininde kalmak istiyorsa belirlenen miktarda cizye vergisini devlete öder.
4. Gayr-i müslim bir kimse eğer toprak sahibi ise toprağı için belirlenen haraç miktarını devlete öder, toprağını Müslüman veya gayr-i müslim başka birine satması durumunda toprağın statüsü değişmez. Toprağını Halifenin veya tayin ettiği kimsenin izni olmadan terk edemez.

Hz. Ömer'in Sevâd topraklarının fethinden sonra kurduğu sistemde belirli prensipler takip edilmiştir ve bu prensiplerin sosyal adaleti sağlamaya yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Bu konuda bizzat halifenin dilinden birçok emir ve tavsiye ilk dönem kaynaklarında yer almaktadır. Bu sisteme göre Müslüman ve gayr-i müslim arasındaki denge gözetilmeye çalışılmış, topraklar yerli halkın ellerinde bırakılarak halkın kurulu düzeni ve tarım faaliyetlerinin devamı

¹¹ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Haraç*, s. 54-56.

sağlanmıştır. Ayrıca bu sistemle elde edilecek gelir toplumun tamamının faydasına kullanılmak üzere tek bir merkezde toplanmıştır. Hz. Ömer kurduğu düzeni mümkün olduğunca hassas şekilde yürütmek üzere divan adında kayıt defterlerine başvurmuştur.

Belirlenen bu yeni sistemde gayr-i müslimler için cizye ve haraç, Müslümanlar için ise zekât ve öşür vergileri tebaayı devlete bağlayan, devlete de adaleti sağlamak üzere yeniden dağıtım mekanizması sağlayan araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişi Müslüman olduğunda üzerinden cizye vergisi düşmekle ancak haraç -belirli bir toprağın kullanım hakkına bağlı olduğu içindüşmemektedir. Haraç toprağının Müslüman bir kimseye satılması durumunda, yeni sahibi haraç ödemeye devam etmektedir. Bu sistemde ortaya çıkan problemler ise çoğunlukla cizyeye göre zekâtın, haraca göre öşrün tercih edilmek istenmesinden kaynaklanmaktaydı. Zekâtın cizyeden daha az miktarda olabileceği veya sosyal etkisi bakımından cizyeye kıyasla tercih edilen bir vergi türü olabileceği konusundaki tartışmada Belâzürî'nin *Fütûhu'l Büldan* adlı eserinden şu kısım referans alınabilir:

“Yermük Savaşı'nda Herakl, Lahm, Cüzam ve başka kabilelerden olan Şamlı Arapların teşkil ettiği öncü kuvvetlerin başına Cebele b. Eyhem el-Gassanî'yi göndermişti. Oldukça çetin geçen savaşta Müslümanlar Rum ordusunu bozguna uğrattı. Savaş sonrasında Cebele, Hristiyan olduğu halde Ömer b. Hattab'a geldi ve Ömer ona, Müslüman olmasını ve zekât vermesini teklif etti; o bunu reddetti ve şunları söyledi: “Kendi dinimde kalırım ve zekât öderim”. Bunun üzerine Ömer: “Eğer kendi dininde kalırsan cizye ödersin dedi”. Cebele, cizye ödemekten nefret ediyordu. Ömer: “Bizim sana yapabileceğimiz üç şeyden birisidir. Ya Müslüman olursun; yabut cizye ödersin ya da istediğin yere gidersin” dedi. Cebele yanında otuz bin kişi ile Rum ülkesine gitti. Ömer bu durumu öğrenince pişman oldu. Ubâde b. es-Sâmit, Ömer'i azarladı ve ona şunları söyledi: “Eğer sen, ondan zekâtı kabul etsen, sonra da onu, İslamiyet'i kabul etmeye zındırsaydın şüphesiz o Müslüman olurdu.””¹²

Yukarıda da belirtildiği gibi bu rivayetten çıkarılabilecek ilk sonuç cizyenin mükellefince istenmeyen bir vergi olduğudur. Halkın cizye ödememek için Müslüman oluşu diğer Müslümanlarca şikâyet konusu bile olmuştur. Bu durumda akla iki ihtimal gelmektedir. Cizye ya zekâttan daha fazla bir vergidir, ya da cizye ile zekât aşağı yukarı aynıdır ancak cizye mükellefi kendisini aşağılanmış olarak görmektedir. Üçüncü bir ihtimal ise cizyenin zekâttan daha az bedele sahip bir vergi oluşu olabilir. Ancak ihtimal akla yatkın görünmemektedir çünkü bu durumda daha varlıklı ve itibarlı kişiler Müslümanlarla eş değerde görülme için zekât ödemeyi tercih etmek istediklerini söyleseler bile daha alt sınıftan, özellikle de toprağa bağlı çalışan köylülerin daha fazla vergi ödemek pahasına böyle bir durumu önemseyecekleri düşünülemez. Mesele başka bir açıdan da düşünülebilir. Zekât,

¹² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 159.

hem kullanıldığı alanlar bakımından hem de Kur'an'da emredilmiş bir amel olarak insana ibadet hissi vermektedir. Kur'an'da namaz gibi, temel bir ibadetle eş tutulduğu ve çoğunlukla bu iki esasın bir arada zikredildiği görülmektedir. Bu husus henüz İslamiyet'i kabul etmemiş biri için önemli olacak bir detay gibi görünmemektedir fakat bir mühtedi için bu husus önemli olabilir. İslamiyet'i kabul ettiği halde ödediği vergi türü bakımından diğer Müslümanlarla eş tutulmaması önemseyeceği ve karşı çıkacağı bir durumdur. Verginin miktarındaki haksız artışa bağlı ekonomik boyut ise ileride ele alınacaktır.

Öşür vergisinin haraca tercih edilmiş olması konusunda ise Ebû Yusuf'un eserinde yer alan bilgiler önemlidir. “Öşürler (Ondalıklar) Hakkında” başlığı ile söze başlayan Ebû Yusuf, dönemin halifesi Hârûnürreşid'e “*memurlarına emret, Müslümanlardan %2,5, zimmîlerden %5, ehl-i harpten %10 vergi alsınlar*” şeklinde bir tavsiyede bulunmuştur.¹³ Öşürün toprak ürünlerinden alınan zekât olduğu ve gayr-i müslimlerin de zekât ile mükellef olmadıkları düşünüldüğünde son iki grubun ödediği verginin haraç olduğu düşünülebilir. Zira başka bir yerde Ebû Yusuf, “*şüphesiz ondalık vergileri vazeden Hz. Ömer'dir*” demiştir.¹⁴ O halde, gayr-i müslimlerin elde ettikleri ürünleri sebebiyle ödedikleri verginin oranı, Müslümanların ödedikleri orandan daha yüksek görünmektedir.

Haracın ödenmek istememesine bağlı olarak ortaya çıkan problemleri ise özellikle bu toprakların satışı esnasında görmekteyiz. Bir Müslüman, haraç toprağını satın aldığı anda öşür ödemek isterse, devlet maliyesi bundan etkilenecektir çünkü zekâtın harcandığı kalemler belli iken haraç için böyle bir kısıtlama söz konusu değildir. Dolayısıyla haraç toprakları Müslümanlara satılsa dahi halife veya vali, haraç hükmündeki toprakların yeni sahiplerinin de haraç ödemeleri konusunda ısrarcı olmuşlardır. Ömer b. Abdulazîz gibi halkın vergi konusundaki birçok talebini kabul eden ve bu sebeple devletin kasasını boşaltmakla itham edilen bir halife bile haraç vergisinin öşür ile değiştirilmesi konusundaki taleplere olumlu yanıt vermemiştir.¹⁵ Bu durum hukuk kitaplarına yansımış ve haraç toprağı satılsa dahi üzerindeki verginin türünün değişmeyeceği vurgulanmıştır.¹⁶ Belâzürî, kendisinden önce konuyu ele alıp görüş bildiren isimleri de zikrederek “*Savaşta elde edilen topraktaki bir gayr-i müslim Müslüman olursa toprağının yine elinde bırakılacağı ve ondan haraç alınacağı*” konusunda ihtilaf olmadığını belirtmiştir.¹⁷

Vergi miktarında adaletin gözetilmesi ve toplanışında yönetim altında tutulan halka zulmedilmemesi konusunda ise vergi meselesini belirli bir sisteme kavuşturan

¹³ Burada bu oranların Arapların metodu ile yani, *rubu' uşr* (onda birin dörtte biri), *nusf uşr* (onda birin yarısı) ve *uşr* (onda bir) şeklinde verildiğini ifade etmek gerekir. Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Haraç*, s. 211.

¹⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Haraç*, s. 213.

¹⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emval*, s. 112.

¹⁶ Arazilerin statüsünün fethin ardından Halife tarafından belirleneceğine dair hüküm hakkında bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Haraç*, s. 118.

¹⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 510.

H.z. Ömer'in birçok öğüdüne rastlanmaktadır. Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l-Harâç* adlı eserinde yer verdiği rivayet H.z. Ömer'in bu konudaki tavsiyelerini özetler niteliktedir:

“Benden sonra gelecek Halifeye, zımmî halka iyi davranılmasını, onlara verilen sözün yerine getirilmesini, onların arkasındaki düşmanla savaşılması ve güçlerinin üzerinde olan şeyle zımmîlerin mükellef tutulmamasını tavsiye ederim.”¹⁸

Zımmîlere yönelik muamele hakkındaki bu ifadede, verilen sözün yerine getirilmesinden kasıt onlara en başta önerilen, Müslüman olmaları veya kendi dinlerinde kalarak cizye vermeleri konusundaki tercih hakkı olmalıdır. Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz de bu konuda H.z. Ömer'in yolundan gitmiş ve valilerine zımmîlerin gayr-i müslim olarak kalmaları veya ihtidâ ederek Müslüman olmaları durumunda iyi muamele yapılmasını emretmiş, onların Müslüman ve Arap halkla eş tutulmasını sağlamaya çalışmıştır.

Sonuç olarak giderek büyüyen İslam toplumunda yeni fethedilen bölgeler, bölge halkları ile yapılan vergi anlaşmaları, ihtidâ eden bireyler ve gerek devlet gerek halk tarafından verginin cinsi, miktarı, toplanma biçimi düşünüldüğünde, adaletle yürütülmeye çalışılan bir sistem toplumun birçok açıdan yararına olacağı gibi yanlış ve haksız uygulamaların da hoşnutsuzluklara sebep olacağı da açıktır. İlk dönemler için verilecek en güzel örnek H.z. Ömer'in haraç uygulaması, sonraki dönemler için verilebilecek olumsuz örnek ise Emevîlerin bazı dönemlerindeki uygulamalardır. H.z. Ömer, İslam toplumunun istifadesi için haracı sistemleştirmekle birlikte, bu sistemin adaletle yürütülmesi gerektiğine de birçok sefer dikkat çekmiştir. Nitekim Emevîler döneminde vergiye bağlı şikayetler ve bu doğrultuda gerçekleşen reformlar ile düzeltilmeye çalışılan haksızlıklar kaynaklara yansımıştır. Vergide ortaya çıkan bir adaletsizlik durumunun Abbâsî ihtilâline nasıl etki etmiş olabileceğini anlamak için Emevîler dönemine ait rivayetlere ve bu konuda ortaya konulan görüşlere yakından bakmak gereklidir.

2. Emevîler Dönemindeki İktisâdî Bozulmalar ve Memnuniyetsiz Kesimler

Horasan bölgesi geniş sınırları ve komşu olduğu farklı kültürler ve halkı bakımından idaresi kolay bir bölge değildi. Buna bir de devlet ile tebaa arasındaki vergi uyumsuzluğu eklenince Horasan, özellikle Emevîler döneminde halifeleri uğraştıran oldukça hareketli bir bölge olmuştur. Abbâsî ihtilâlinin de bu bölgeden destek bulup buradan başladığı düşünüldüğünde, Emevîler dönemindeki iktisadî bozulmaların veya vergi anlaşmazlıklarının Horasan özelinde ciddiylet düşünülmesi zorunlu hale gelmektedir.

¹⁸ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâç*, s. 82.

Horasan'daki Arap fetihleri, Ömer b. Hattab döneminde başlamış olsa da bölgenin fethi, Halife Osman döneminde daha sistematik bir şekilde devam etmiştir.¹⁹ Belâzürî, Horasan bölgesinin kapısı sayılan et-Tabeseyn halkı ile Hz. Ömer'in fetihlerinden önce 60 veya 70 bin dirheme ulaşan vergiyi içeren bir anlaşma yapıldığından bahsetmiştir.²⁰ Belâzürî ayrıca Tabeseyn halkından başlayarak Horasan bölgesindeki diğer yerleşim yerlerinin anlaşmalarından da bahsetmiştir. Mesela Merv'in merzûbanı ile yapılan anlaşmada bölge halkının elinde nakit para olmaması sebebiyle onların erkek ve kadın hizmetçiler ve mal şeklinde ödeme yapması konusunda anlaşıldığını, bu durumun Yezid b. Muaviye zamanına kadar böyle devam ettiğini ifade etmiştir.²¹ Ayrıca buradaki halkın ödediği bu verginin haraç olduğu da belirtilmiştir. Başka bir rivayette Merv'in merzûbanı Mâheveyh'in Hz. Ali'nin halife olduğu dönemde onun yanına geldiğini ve Hz. Ali'nin de dihanlar, esâvirler ve dehşelârinlerin cizyeyi kendisine ödemeleri gerektiğini bildiren bir vesika yazdığını, ancak Horasan halkının isyan ettiğini bildirmiştir. Hz. Ali bunun üzerine bölgeye Ca'de b. Hübeyre el-Mahzûmî'yi yollamış ancak Ca'de ayaklanmayı durduramamış ve Horasan'daki bu karışıklık Hz. Ali'nin öldürülmesine kadar devam etmiştir.²²

Horasan halkının Şîî yönelimde olduğu ve Abbâsî ihtilâline de bu sebeple destek verdiği görüşü de bütünüyle doğru değildir. Her ne kadar Van Vloten eserinde bu yöne dikkat çekmiş ve hatta Wellhausen ihtilâlcileri doğrudan "Horasanlı Şîî Mevâlî"²³ olarak tanımlamış olsa da bu dönemde Şîîliğin Horasan'da bu denli gelişmediği görülmektedir. Bu konuda Demir, *Horasan'da Şîîlik* adlı kitabında şu ifadeye yer verir:

"Emevîler döneminde ortaya çıkan Şîî karakterli ilk hareketlerin, Emevî-Haşimî çekişmesinin etkisi ile Emevîlere muhalif olma noktasında birleşen çeşitli grupların kendilerini Haşimîler üzerinden siyasi alanda gösterme çabaları olarak tezahür ettiği görülmektedir. Bu bağlamda Horasan'da bulunan gruplar, önceleri Muhammed b. Hanefîyye, ardından Abdullah b. Muaviye son olarak da Abbasoğullarını desteklemiştir. Bu da, Horasan Şîîliğinin bu dönemde henüz insicamlı ve düzenli bir hüviyete bürünmediğini göstermektedir".²⁴

Demir'in Horasan'da Şîîlik ve Şîî gruplar üzerine yaptığı çalışmadan çıkarılacak sonuç şudur ki bu dönemde Horasan'daki halkı Emevîlere karşı harekete geçiren amil, sanıldığı aksine büyük ölçüde Şîîlik değildir. Böylece Horasanlı halkı harekete geçiren amilin başka mecralarda aranması önem kazanmaktadır. Ayrıca bölgedeki dinamiklere bağlı hareketliliğin yanı sıra, bu

¹⁹ Arifoğlu, *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıl Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, s. 35.

²⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 463.

²¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 466.

²² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 469.

²³ Wellhausen, *The Arab Kingdom*, s. 397.

²⁴ Demir, *Horasan'da Şîîlik*, s. 67-68.

bölgelerin fethi sırasında, komutanların hoşgörülü tutumlarının insanların İslam'a ısınmasına vesile olduğu da görülmektedir. Bölge halkının ihtidâ açısından en istekli halk olduğunu bildiren Makdisî tarafından nakledilen rivayet²⁵ Horasan'ın diğer bölgelere nazaran hızlı bir şekilde fethedildiğine ve halkının da hızlı şekilde Müslüman olduğuna dair bir fikir verebilir. Fakat ne yazık ki İslamiyet'i kabul etmelerine rağmen, Arap olmayan nüfus Emevîler tarafından hem sosyal hem de iktisadî meselelerde Araplarla eşit tutulmamış ve bu da halkın hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Horasan'da vergiye dayalı iktisadî düzen bakımından ne tür bir hoşnutsuzluk olduğunu anlamak için Abdülmelik b. Mervan (685-705), Ömer b. Abdülazîz (717-720) ve Mervan b. Muhammed dönemlerinden kaynaklara yansıyan şikayetleri ve buna mukabil yapılan reformları incelemek gereklidir.

Horasan'ın fethinden sonra, Arapların bölgede vergi tahsilatı için Hz. Ömer'in geliştirdiği yöntemi kullandıkları görülmektedir. Bununla birlikte, kullanılan yöntemde dikkate değer ölçüde hoşnutsuzluğa yol açan küçük bir fark bulunmaktadır. Bu fark verginin tahsil yönteminden kaynaklanmaktaydı. Araplar fethettikleri bölgelerdeki vergileri Araplar aracılığı ile değil, yerel yöneticiler aracılığı ile toplamayı tercih etmişlerdi. Onlar adına hareket eden bu yetkililer bölgenin eski liderleri ve toprak sahipleri olan dihkanlardı. Her ne kadar Arapların verdikleri yetki ile hareket etseler de bu dihkanların vergileri toplamada keyfi yaptırımlara gittikleri görülmektedir. Bunun da sebebinin en başta bölgede yapılan toplu vergi anlaşması olduğu düşünülmelidir. Anlaşmada kararlaştırılan yıllık vergi miktarını Araplara ödemek zorunda oldukları için dihkanların muayyen vergiyi halktan kesin olarak tahsil etmeleri gerekmektedir. Ayrıca, dihkanların topladıkları vergiden kendilerine ayırmış olabilecekleri miktarlar olduğu da düşünülürse bölge halkının İslam'ın hakimiyeti altında eski düzenden farklı yöntem, daha açık bir ifade ile pozitif bir gelişme görmemiş olduğu ortaya çıkacaktır. Ayrıca bölge halkının hızlı bir şekilde Müslüman olduğuna dair rivayetler göz önünde bulundurulduğunda, bireylerin Müslüman oluşunun kendilerine hiçbir bir avantaj sağlamadığı, verilen vaatlere rağmen diğer Müslümanlarla eş tutulmama durumu ile karşılaştıkları görülecektir.

Kaynaklara yansıyan diğer bilgiler doğrultusunda, memnuniyetsizliklerin meşhur Vali Haccâc zamanında önemli oranda arttığı söylenebilir. Haccâc zamanında Horasan ve Irak bölgesindeki köylülerin vergi ödemeleri konusunda yeni bir uygulamaya gidildiği görülmektedir. Buna sebep olan olaylar hakkında ise farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri ihtidâ eden bireylerin artışı ile devletin cizyeden kaynaklanan gelirinin azalışı iken diğeri toprak sahiplerinin topraklarını terk etmeleri ve kentlere yerleşmeleri ile devletin haraçtan kaynaklanan gelirinin azalmasıdır. Her iki durumda da söz konusu kitlenin Irak'a geldiği, Haccâc'ın ise üzerlerine yeniden vergi yükleyerek onları köylerine mecburi göçe tabi tuttuğu kabul edilmektedir. Wellhausen bu politikanın mevâlî olsun Arap olsun tüm halkı

²⁵ El-Makdisî, *Ahşeni't-tekâsîm*, s. 293.

kızdırdığını düşünürken,²⁶ araştırmacıların çoğunluğunda bu düzenlemenin yalnızca yeni ihtidâ eden mevâlîde bir kızgınlığa yol açtığı düşüncesinin hakim olduğu görülmektedir. Ancak araştırmacıların bu konudaki rivayetleri iyi tahlil edemediği muhakkaktır. Guzmân'ın Haccâc'ın vergi politikası konusunda görüşlerini ise diğer araştırmacılardan farklı değerlendirmek gerekir. Çünkü o, bu politikayı toplu ihtidâ hareketi ve akabinde gerçekleşmesi beklenen cizye muafiyeti ile ilişkilendirmiştir. Haccâc, bu yeni Müslümanların ihtidâsını kabul etmeyerek onları köylerine yollamıştır. Elbette bu tutum diğer ihtimale nazaran daha kabul edilemez bir durumdur. Her ne sebeple olursa olsun, köylerini terk eden bu kitle Haccâc tarafından zorunlu göçe ve vergilendirmeye tabi tutulmuştur. Taberî'nin eserinde bu husus "*Haccâc'ın görevlendirdiği kişilerin ona mektuplar yazarak haracın tükendiğini çünkü zımmîlerin Müslüman olduğunu ve topraklarını bırakarak şehirlere gittiğini ifade ettikten sonra, Haccâc'ın da onlara köy ehlinin topraklarının başına dönmesi gerektiğini emrettiği*" şeklinde verilmiştir. Haccâc'ın bu uygulamasının mevâlînin İbnü'l-Eş'as isyanına destek vermesine neden olduğu da Taberî tarafından belirtilen bir husustur.²⁷ Fakat isyan hakkında kaleme alınan birçok çalışmada veya dönemin kaynaklarında isyanının bu yönü önemsenmiş görünmemektedir.²⁸ Nitekim kaynaklarda İbnü'l-Eş'as isyanına genişçe yer verilmesine rağmen, öncesi veya sonrasında Haccâc'ın katı iktisadî politikalarına yapılan bir atıf bulunmamaktadır.²⁹ Fakat görünen o ki satılsa dahi vergi türü değişmediği için haraç toprağını başkasına satmakta zorlanan halk çareyi toprakları bırakıp şehirlere kaçmakta bulmuştur. Haccâc ise buna izin vermeyip onların zorlandıkları vergileri yeniden üzerlerine yükleyerek halkı köylere geri yollamıştır.

Ömer b. Abdülazîz döneminde ise daha çok kendinden önceki dönemlerde izlenen katı politikaları telafi etmeye yönelik bir çaba göze çarpmaktadır. O halife olunca, Maveraünnehir hükümdarlarına mektup yazıp onları İslamiyet'e davet etmiştir. Bu davet üzerine onlardan bir kısmının Müslümanlığı kabul ettiği nakledilmektedir. Ayrıca Halife'nin Horasan'da Müslüman olanlardan haraç vergisini kaldırdığı ve Müslüman olanlara maaş bağladığı ve burada hanlar yaptırdığı *Fütûhu'l-büldân*'da yer alan bir bilgidir.³⁰ Burada haraçtan kasıt cizye olmalıdır çünkü bu iki ismin birbiri yerine kullanıldığına rastlanmaktadır.³¹ Bu dönemde ihtidâ edenlerden cizye talep edilmesi durumunun ortaya çıktığı görülmektedir ki Ömer b. Abdülazîz (amillerine) "*Bizim gibi şehadet getiren, kablemiğe yönelen ve sünnet olan kimseden cizye vergisi almayınız*" şeklinde bir uyarıda bulunmuştur.³² Yine Ebû Ubeyd Kâsım b.

²⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 132.

²⁷ Taberî, *Tarih*, c.20, 63 Yılıın Olayları, 1122.bab, s. 67.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Paça, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı, s. 76-99.

²⁹ Dineverî, *Abharu't-Tvâl*, s. 380-387; İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 337-355.

³⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 489.

³¹ Kaynaklarda "cizyetü'l-arz" (toprak vergisi) ve "harâcü'r-re's" (baş vergisi) şeklinde kullanımlara rastlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Erkal, "Cizye", *DLA*, VIII, s. 45-48.

³² Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emmal*, s. 64.

Sellâm tarafından nakledildiğine göre Yezîd b. Ebî Habîb şöyle demiştir: “*Bu ümmetin Peygamber’inden sonra işlediği üç masiyet şunlardır: Hz. Osman’ı öldürmeleri, Kâbe’yi yakmaları ve Müslümanlardan cizye vergisi almaları*”.³³ Demek ki özellikle yeni Müslüman olanlara önceki Müslümanlarla eşit muamele yapılmaması ve onlara cizye vergisi yüklenmesi oldukça önemli ve haksız bir muamele olarak görülmüştür.

Hişam b. Abdülmelik’in halifeliği zamanında ise Nasr b. Seyyâr bölgede kontrolü sağlamaya çalışmış ancak halk birçok hoşnutsuzluk sebebi ile yeniden ayaklanmıştı. Bunlardan biri de Taberî’nin belirttiği üzere Müslüman olanlardan vergi almaya devam eden vergi toplayıcılarıdır.³⁴ Taberî’nin rivayet ettiğine göre Buhara dihanları Vali Eşres’e gelerek “*Herkes Arap olmuşken (Müslüman olmuşken) kimlerden haraç alınacak?*” diye serzenişte bulunmuşlar, Eşres de bunun üzerine daha önce kimden haraç alıyorsa almaya devam etmelerini söylemiştir. Taberî burada onların da Müslüman olanlardan cizye almaya devam ettiklerini ifade etmiştir.³⁵ Rivayette haraç ve cizye birbirine karışmış görünse de buradaki kasıt, cizye olsun haraç olsun belirlenen miktarda toplu verginin kişi başına düşen payı olmalıdır.

Ayrıca daha önce de belirtildiği üzere haraç topraklarının satışı da büyük bir sorun teşkil etmektedir. Bu sebeple halifenin izni olmadan haraç topraklarının satılamayacağı veya öşür toprağına dönüştürülemeyeceği hakkında hüküm konulmuştur.³⁶ Askari, haraç için “*dinden bağımsız olarak tüm vatandaşları ilgilendiren vergi*” şeklinde bir tanımlama yapmıştır.³⁷ Bu da demektir ki haraç kişiye değil toprağına bağlıdır ve arazi satışı gerçekleşse bile vergi türü değişmemektedir. Fakat bu noktada arazi sahibinin ihtidâsı veya arazinin satılmak istenmesi problem oluşturmaktadır. İslam devletinin ve Müslümanların nihai amaçları bakımından ihtidâ elbette bir problem değil bir kazanımdır ancak vergi dengesindeki değişiklik nedeniyle, Emevîlerin özellikle son döneminde ihtidâlara sıcak bakılmadığı görülmektedir. Cizyenin kullanım alanı zekât gibi sınırlı alanlara has değildir. Sırf bu sebeple bile bazı Emevî idarecilerinin ihtidânın gerçekleşmesi konusunda isteksiz olmaları mümkündür. Ayrıca dihanların, Araplara vergi olarak sabit bir miktar para ödemek üzere anlaştıkları için, vergi toplamında düşme olacağı için yeni ihtidâ istememeleri imkân dahilindedir. Bu durumu şu grafikte anlatmak mümkündür:

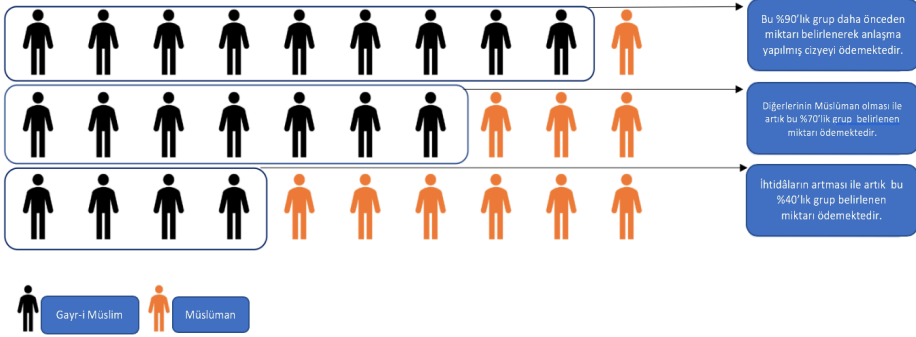
³³ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emmal*, s. 65.

³⁴ Taberî, *Tarih*, c.25, 110 Yılı'nın Olayları, 1510. bab, s. 48.

³⁵ Taberî, *Tarih*, c.25, 110 Yılı'nın Olayları, 1509. bab, s. 47.

³⁶ Ebû Yusuf bu konuda “Halife ve halifenin selahiyet verdiği kimseler hariç, hiç kimse haraçtan başkalarına hibe edemez. Hiç kimse haraç arazisini öşür arazisine tahvil edemez. Keza öşür arazisini de haraç arazisine çeviremez.” demiştir. *Kitâbü'l-Haraç*, s. 143.

³⁷ Askari ve diğerleri, *Taxation and Tax Policies*, s. 65.

Şekilde temsili oranlarla gösterilen bölge halkından toplu vergilerin tahsilinde dihkan veya merzûban adı verilen yerel liderler sorumlu oldukları için devletin eski yöneticiler ile tebaa arasına girmediği, sadece düzenli ödemeyle ilgilendiği anlaşılmaktadır. Sorun da tam olarak bu nedenle ortaya çıkmaktadır. Dennett, bu durumu ihtidâdan sonra haraç ödeyen topluluğun azalması olarak açıklamıştır. Toplu anlaşma yapılması durumunda, ihtidâ etmeyen her vergi mükellefinin bireysel yükü komşularının ihtidâsı ile orantılı olarak artmaktadır.³⁸ Yerel liderlerin, Müslüman olmanın kişinin cizyeden muaf olmasına yeterli olduğu halde onları bunu ödemeye zorladıkları görülmektedir ve bu hususa birçok araştırmacı tarafından da dikkat çekilmiştir. Bu konuda Dûrî, “Dihkanlar, toplanacak vergileri toprakların değil halkın başına dağıttı. Bunu yaparken, yükü kendi omuzlarından attılar ve insanlara yüklediler çünkü vergi toprağa bağlı kalsaydı bu onlar için daha fazla yük olacaktı.” diyerek inisiyatifin yerel liderler tarafından alındığına işaret etmiştir.³⁹ Arapların ise anlaşılan miktarı aldıkları sürece verginin nasıl toplandığı ile meşgul olmadıkları görülmektedir. Şikayetlere bağlı olarak düzenlenen emirnamelerde Müslüman olanlardan gayr-i müslimlere uygulanan verginin alınmayacağı ilan edilmekte bu sebeple de zaman zaman ya bu vergi eksikliği Müslüman olmayanlar arasında taksim edilmekte ya da emirlere uyulmayarak Müslüman olanlardan alınmaya devam etmektedir. Guzmán, sorunun ihtidâ gerçekleştiğinde kişi başına düşen vergi miktarındaki artıştan dolayı ortaya çıktığını da belirterek “Dihkanların, ihtidâdan kaynaklanan cizye vergisi kaybını telafi etmek için kişi başına düşen vergi miktarını artırma yoluna gittiğini” ifade etmektedir. Guzmán ayrıca, dihkanlar ve valinin bu sorunla başa çıkma çabalarının ciddi bir isyanla sonuçlandığına dikkat çekmiştir.⁴⁰

³⁸ Dennett, *Conversion and the Poll Tax*, s. 9.

³⁹ Dûrî, *Early Islamic Institutions*, s. 118.

⁴⁰ Guzmán, *Popular Dimensions of the 'Abbâsîd Revolution*, s. 57.

Dihkanların haksız uygulamalarına bağlı olan bu sorunları gidermek üzere özellikle Ömer b. Abdülazîz ve Emevîlerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr döneminde birtakım reformlara gidildiği görülmektedir. Ömer b. Abdülazîz'in vergi reformu üzerine en detaylı ve hatta doğrudan bu konuya münhasır çalışmayı sunan isim Gibb'dir. O, *The Fiscal Rescript of 'Umar II* adlı çalışmasında, Ömer b. Abdülazîz'in malî reformunun, Arapların birliğini sürdürmeye, mevâlinin hoşnutsuzluğunu gidermeye ve politik yaşamı dinin ilkeleriyle uzlaştırmaya yönelik olduğunu ifade etmektedir.⁴¹ Ömer b. Abdülazîz'in söz konusu reformunu içeren emrinde Müslümanların ilk hedefinin inancı yaymak olduğunu "Allah bizi vergi toplayıcı olarak değil, İslam'ı yaymak için yolladı"⁴² sözü ile açıklamaktadır. Ayrıca onun bu sözünün emrin özeti olduğu şeklinde bir yorumda da bulunmuştur.

Gibb, Dennett ve Guzmán önemli noktalara işaret etmekle birlikte, Hz. Ömer'in kurduğu sistemle Emevîler döneminde değişen uygulamaları karşılaştırmadıkları için halkta ortaya çıkan hoşnutsuzluğun Abbâsî ihtilâlinin şekillendiği atmosfere nasıl etki ettiğini değerlendirme konusunda zayıf kaldıkları görülmektedir. Yapılan birtakım düzenlemelere bakılarak vergide ortaya çıkan adaletsizliğin azaltıldığı düşünülse de halkın ilk Halifelerin güven ve adalet atmosferini aramaları Emevî idaresine karşı aldıkları duruşta açıkça kendini göstermekteydi. Valilerin keyfî uygulamaları onları hoşnutsuzluğa sevk ettiği ve yapılan düzenlemelerin onları tatmin etmediği görülmektedir. Son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in hilafeti sırasında Horasan valisi olan Nasr b. Seyyâr'ın yaptığı reform içinde bulunulan durumu anlamak için yeterlidir. Nasr, 30.000 Müslümanın cizye vergisi ödemek zorunda olduğu haksız uygulamayı durdurmak için bir reform yapmıştır. Buna mukabil 80.000 gayrimüslim de ödemesi gerektiği halde bu vergiyi ödememiştir. Nasr'ın reformuyla 30.000 Müslüman cizye mükellefiyetinden muaf tutulurken 80.000 gayrimüslim cizye vergisi ödemeye zorlanmıştır.⁴³ Dennett, bu düzenlemenin ihtilâlden hemen önce oluşunu göz önünde bulundurarak, ekonomik bozukluğun Abbâsî ihtilâlinin bir nedeni olamayacağı sonucuna varmıştır. Çünkü mevâlinin Araplardan ve Nasr'ın yol açtığı rahatsızlıktan değil, kendi ırkıdan muzdarip olduğunu ve bu sebeple de Araplara baş kaldırmak için bir nedenleri olmadığını ileri sürmektedir. Dennett'in de

⁴¹ Gibb, "The Fiscal Rescript of 'Umar II, *Arabica*", s. 1.

⁴² Gibb Ömer b. Abdülazîz'e ait olan bu emri İbn 'Abd al-Hakem'in (ö. 214/829), *Sirat 'Umar b. 'Abd al-'Azîz* adlı kitabından aldığı ifade etmiştir. Bu söz, Ebû Yûsuf tarafından ise şu şekilde nakledilmiştir: Ebû Yûsuf dedi: Kûfe âlimlerinden yaşlı bir zat bana şöyle anlattı: Ömer b. Abdülazîz, Abdülhamid b. Abdurrahman'a yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Bana yazdın, üzerlerinde büyük miktarda cizye bulunan Hîreli Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerden Müslüman olanlar hakkında soruyor ve onlardan cizye almak hususunda benden izin talep ediyorsun. Şüphesiz Allahü Teâlâ Muhammed (s.a.s)'i, İslam'a davet edici olarak gönderdi. Hiçbir zaman onu vergi toplayıcı olarak göndermedi. Mektubunda saydığın milletlerden her kim Müslüman olursa sadece malından zekât alınır. Artık onun cizye mükellefiyeti yoktur." Bkz. *Kitâbü'l-Haraç*, s. 165.

⁴³ Taberî, *Tarih*, c. 26, 121 Yılı'nın Olayları, 1689. bab, s. 24.

belirttiği gibi, gayr-i müslim vergi tahsildarları ihtidâlardan memnun değildi ve Müslüman olsalar dahi mevâlîden cizye almakta ısrarcıydılar. Buna mukabil cizye ödemesi gerektiği halde ödememesine göz yumulan gayr-i müslimlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Nasr'ın reformu bu adaletsizliği açıkça göstermektedir. Yöneticilerin bu şikayetleri ve karşı reformları dışında, iktâ, atâ gibi iktisadî konularda da özellikle Arap olmayan halkın yaşadığı memnuniyetsizlik hakkında başka birçok kayıt bulmak da mümkündür.⁴⁴ Tüm bu memnuniyetsizliğin halkı Emevîlere karşı bir araya getirmesi ve bu amaçla yola çıkan hareketlere destek vermeye itmesi imkân dahilindedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Çoğunlukla halkın vergiler altında ezilerek haksızlığa uğratılması olarak tezahür eden devletin politikalarına bağlı iktisadî sıkıntıları, tarih boyunca ayaklanmaların temel nedeni veya güçlü nedenlerinden biri olduğu görülmüştür. Brinton, ihtilâller hakkında kaleme aldığı eserinde özellikle sonuçları bakımından oldukça etkili olmuş hareketleri incelemiş ve halkın iktisadî, dinî, sosyal memnuniyetsizlikleri yanında yönetici kesimin bunlarla ilgilenmeyerek insanlar üzerine ağır vergiler yüklemeye devam etmesinin birçok ayaklanmanın sebebi olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵ Onun incelediği ihtilâl hareketleri İngiliz, Fransız, Rus devrimi gibi günümüze daha yakın tarihî ayaklanmalar olmakla birlikte, aynı sorularla geriye dönük bir araştırma yapıldığında sebeplerin benzerliği tarihi olayları bu yöntemle incelemenin imkanlarını sunar. 18. yüzyıl ile birlikte sıradan insanların hayatları, düşünceleri ve tarihi nasıl yönlendirmiş olacakları önem kazanmaya başladığı için kitle ayaklanmalarının ardındaki temel hoşnutsuzluğa da daha realist çerçeveden bakılmaya başlanmıştır. Daha açık bir ifade ile, insanların organize olarak yeni bir yönetimi iş başına geçirmesi gibi olayların ardında ideolojik ve dinî etmenler değil hangi görüşten veya hangi dinden olursa olsun toplumun bütün kesimlerini ilgilendiren daha insanî nedenler aranmaya başlanmıştır. Bunlar, üst tabakanın rahat bir şekilde yaşamlarını sürdürürken alt tabakanın ezilmesi ve emeğine karşılık hak ettiği hayatı yaşayamaması olarak açıklanabilir. Tarihî kayıtlarda iktisadî hoşnutsuzluğu destekleyen rivayetler bulunabiliyorsa artık Abbâsî ihtilâlinin iktisadî nedenlerini hesaba katmadan bir çıkarım yapmak doğru olmayacaktır. Bu sebeple Abbâsî ihtilâlinin altında yatan sebeplerden birinin iktisadî hoşnutsuzluk olması ihtimali, ihtilâli araştıran birçok isim tarafından inceleme konusu olmuştur. Bu isimler çoğunlukla batı kökenlidir çünkü modern dönemde interdisipliner tarih anlayışı bu topraklarda gelişim göstermiş ve dünya tarihini birçok farklı yönden değerlendirme çabası da batılı tarihçiler tarafından ortaya

⁴⁴ Dürî eserinde iktâ konusunda önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Bkz. *Early Islamic Institutions*, s. 114.

⁴⁵ Brinton, *The Anatomy of Revolution*, s. 35-36.

konulmuştur. Fakat batılı tarihçilerin birçoğunun sahip oldukları oryantalist bakış açısı, Müslümanların tarihi olgularında tarafsız bir değerlendirme yapmalarına engel olmuş görünmektedir. Van Vloten'e göre ezilen Persler (İranlılar), Şîî gruplar ve bir Mesih beklentisi Abbâsî ihtilâlini tetiklemiştir. Fakat bunun yanında ekonomik ayrımcılık, Araplar dışındaki etnik gruplara kötü muamele ve vergi toplama sırasında sergilenen adaletsiz tutum ihtilâlin ana motivasyonları arasındaydı. Van Vloten, eserinde birçok kez ödeme yapmak için yeterli parayı bir araya getiremezlerse vergi mükelleflerine uygulanan kötü muamele ve işkenceden bahsetmiştir.⁴⁶ Onun iktisadî amillere ilk dikkati çeken ve böylece modern dönemdeki diğer çalışmalara kapı açan isimlerden olduğu muhakkaktır ancak bununla birlikte, çalışmasında vergilendirme konusuna ışık tutacak önemli verilerden yoksun ve negatif bir oryantalist yaklaşım ağır basmaktadır. Van Vloten konuyu cizye ayeti (Tevbe 9/29) çerçevesinde ele almış ve gayr-ı Arapların, Araplar tarafından verginin toplanması esnasında aşağılandığı sonucuna varmıştır. Ayet vergi tahsilatında sert muamele göstermek gerektiği ve onların aşağılanması anlamına gelmemektedir. Vergi ödeyenlerin küçülmelerinden kasıt İslam idaresi altına girmeyi kabul ederek İslam'ın gücü karşısında kendilerinden isteneni mukavemet göstermeden idareye boyun eğerek vermeleridir. İkinci olarak, Van Vloten tarafından belirtilen uygulamayla ilgili muteber kayıtlarda herhangi bir şikâyete rastlanmamaktadır. Aksine, halifelerin vergi memurlarına, halkı aşağılamadan uygun bir şekilde vergi toplamaları konusundaki emirleri ile ilgili pek çok kayıt vardır. Dolayısıyla iktisadî memnuniyetsizliğin, ayet uyarınca gerçekleştiği düşünülen kötü muameleden değil, Müslüman ya da gayr-i müslim olabilecek vergi tahsilatları tarafından yapılan şahsi uygulamalardan kaynaklandığı sonucuna ulaşılabilir.

Van Vloten'den sonra Wellhausen ise kabile çatışmasıyla uzun zamandır zayıflamış olan Emevî İmparatorluğu'nun yıkılışına sebep olan hadisenin “Horasan'da Şîî İranlıların yükselişi” olduğunu iddia etmiştir.⁴⁷ Onun eserine baktığımızda daha çok Emevîlerin ayaklanmaya karşı koyamayacak kadar zayıflamasının nedenlerini görmekteyiz ancak yer yer halkı rahatsız eden yanlış uygulamalara da değinilmiştir. Fakat Wellhausen belirtilen ifadesi ile nihai görüşünü ve dinî ayrımın diğer hoşnutsuzlukların önünde bir etki oluşturduğu konusundaki iddiasını ortaya koymuştur. Wellhausen'den yaklaşık kırk yıl sonra konuyla ilgilenen Dennett, bu alanda çalışma yapanlar açısından büyük önem taşıyan tezini yazmıştır. Çalışmasında hem Van Vloten'i hem de Wellhausen'i eleştirerek farklı görüşler ortaya koymuştur. Ona göre Emevîlerin düşmesinin nedeni halkın ekonomik ve siyasi memnuniyetsizliğinden dolayı değildi. Van Vloten ve Wellhausen'in fikirlerinin aksine, ihtilâlin nedeni “son Emevî halifesinin meşruiyeti sağlayamaması, hanedanın hükümeti merkezileştirememesi, Arapların

⁴⁶ Van Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti*, s. 23.

⁴⁷ Wellhausen, *The Arab Kingdom and Its Fall*, s. 189.

yönetilememeleri veya yönetimin yetersizliğiydi.”⁴⁸ Dennett’e göre mevâlî ve onun hoşnutsuzluğu bu ayaklanmada önemsizdi çünkü Arapları devirecek bir güç yine Araplardan gelmeli idi⁴⁹.

Abbâsî ihtilâlinin nedeni hakkında Daniel’in ve Guzmán’ın sosyo-ekonomik görüşleri daha çok ön plana çıkaran çalışmaları gibi çalışmalar da önem arz etmektedir. Daniel “Horasan’daki Abbâsî temsilcilerinin, Horasanlı köylü ve feodal sınıflar arasındaki uyuşmazlıktan faydalanarak yeni bir Müslüman, kentsel ve askeri/toprak sahibi (veya toprağı kontrol eden), elit kesimin avantajına gerçek bir kitlesel isyan başlattığını” ifade etmiştir.⁵⁰ Benzer şekilde, “İran nüfusu dihanlar ve Emevîler tarafından ağır vergilere tabi tutuldu” diyen Guzmán, “Dennett’in isyan için bir neden olarak vergilendirme hakkındaki fikrinin zayıf görüldüğünü; Van Vloten’in karşıt fikrini daha mantıklı ve ikna edici bulduğunu”⁵¹ ifade etmiştir. Bununla birlikte ne Daniel ne de Guzmán vergilendirme konularında yeterli araştırma ve ayrıntılarla fikirlerini desteklememiştir. Guzmán kitabında, ihtidâ ve vergilendirme ilişkisi hakkındaki görüşünü açıkça ifade etmiş fakat Abbâsî ihtilâlinin diğer tüm nedenleri arasında bu en karmaşık konuya sadece birkaç sayfa ayırmıştır.⁵² Abbâsî ihtilâlinin muhtemel nedenlerini araştırılırken iktisadi nedenlerin de göz önünde bulundurulduğu aşıkardır, ancak çalışmaların yeni yöntemlerle geliştirilmesi, değerlendirmeye alınan rivayetlerin birçok farklı kaynaktan seçilmesi ve daha “önyargısız” bir yaklaşım sergilenmesi gerektiği muhakkaktır.

Abbâsî ihtilâli hakkında kaynakların sunduğu bilgilere baktığımızda, Emevîlere karşı girişilen siyasî, dinî ve ideolojik faaliyetlerin yanında en aşağıda bulunan fakat muhtemel bir ayaklanmaya sayıca belki de en fazla katkıyı sağlayan kitlenin özellikle vergiye dayalı iktisadî huzursuzluğu ortaya çıkmaktadır. Kaynaklar özellikle Abdülmelik b. Mervan zamanında Haccâc tarafından yapılan birtakım değişiklikler ile Ömer b. Abdülazîz ve Mervan b. Muhammed zamanında yapılan reformlardan bahsetmektedir. Bu değişiklikler arasında Haccâc’ın vergi düzenlemesinin mühtediler açısından olumsuz, Ömer b. Abdülazîz ve Nasr b. Seyyâr’ın vergi düzenlemelerinin ise olumlu olduğu söylenebilir. Haccâc’ın, vergiden kaçmak için toprağını bırakıp kente yerleşen köylüleri köylerine geri gönderip, üzerlerine yeniden vergi yükleyip, kente göçü yasak ettiği düşünülmektedir. Diğer bir görüş ise mühtedilerin Haccâc tarafından İslam’a girişlerinin kabul edilmediği, üzerlerinden cizye kaldırılmayıp köylerine geri gönderildiği yönündedir. Her iki durumda da Haccâc’ın reformunun halkta hoşnutsuzluğa sebep olduğu muhakkaktır. Ömer b. Abdülazîz ve Nasr b. Seyyâr’ın

⁴⁸ Dennett, *Conversion and the Poll Tax*, s. vii.

⁴⁹ Dennett, *Marwan ibn Muhammad: The Passing of the Umayyad Caliphate*, s. 285

⁵⁰ Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under ‘Abbâsîd Rule*, s. 9.

⁵¹ Guzmán, “The ‘Abbâsîd Revolution in Central Asia And Khurâsân”, s. 235.

⁵² Guzmán, *Popular Dimensions of the ‘Abbâsîd Revolution*, s. 57.

düzenlemeleri ise ihtidâ edenlerden cizye vergisinin alınmamasına, cizyenin yalnızca gayri müslimlerden alınmasına yöneliktir. Ömer b. Abdülaziz'in devlet gelirlerini azaltarak ileride daha büyük çıkmazlara yol açtığı, Nasr b. Seyyâr'ın reformunun ise geç kalınmış bir hamle olduğu düşünülmektedir. Yani özellikle mevâlînin ihtilâlde etkin olduğu tezini destekleyen tarihçilere göre iki düzenleme de işe yaramamıştır.

Diğer taraftan ihtilâlden sonra bile, Abbâsîler döneminde iktisadî hoşnutsuzluğun hala sıcak olduğunu ve halkın vergi konusundaki yükünü ve bu yüke bağlı olan hoşnutsuzluğunu gidermeye yönelik reformlar yapıldığını görmekteyiz. Arazi ölçümüne, nüfus sayımına, ilk kez Abbâsîler döneminde uygulamaya koyulan topraktan yetişen ürünün dikkate alınarak vergilendirme yapıldığı mukâseme sistemi gibi sistemlere dayalı toprak reformlarını ele alan Demirci, kaynaklardan “düzenlemeler haksızlıklarının önüne geçilerek mazlumların gözyaşının kaldırılması amacını taşıyordu”⁵³ ibaresini örnek göstererek reformların halkı memnun edecek şekilde yapıldığına işaret etmiştir. Düzenlemeler halkın mevcut sıkıntılarını gözetmeye yönelik olsa da devletin menfaati de ikinci plana atılan bir husus değildi. Abbâsîler döneminde Halife Mansur'dan başlayarak iki tarafın da dengede tutulmaya çalışıldığı görülmektedir, fakat yine de zaman zaman haksız uygulamalara ve buna bağlı isyanlara rastlanmaktadır. Abbâsîlerin kurulduğu ilk gün bile Emevîler döneminde mustarip olunan yanlış uygulamaların düzeltileceğine vurgu yapılmıştır. İlk Abbâsî halifesi Ebu'l Abbas es-Seffah'ın amcası Davud b. Ali, Kûfe mescidinde biat esnasında yaptığı konuşmada “Emevîlerin kötü idaresi, sizi aşağılamaları, feylerinizi kendi tekellerine almaları, sadaka ve zekâtları dağıtmamaları bizlere çok ağır gelmiştir” diyerek daha iyi bir iktisadî yönetim vaadinde bulunmaktadır.⁵⁴ Toprak konusunun ve buna bağlı olan vergilendirme sisteminin yönetenler ile yönetilenler arasında her zaman bir ilişki ve mücadele konusu olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, Abbâsî ihtilâli hakkında tarihçilerin ortaya koydukları kabilelere dayalı veya Şîî yönelimlerin etkisiyle gelişen dinî motivasyonlar bir kenara atılamaz. Ancak bunlar çoğunlukla Emevîlerin zayıflamasının nedeni olarak görülmelidir. Hanedanın yıkımına yol açan darbe, sosyal ve ekonomik açıdan ezilen mevâlîden taraftar toplayan ve daha sonradan Abbâsî da'veti olarak anılacak gizli yapılanma tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu harekete Emevî yönetiminden zaten rahatsız olan grupların da destek vermesi şaşırtıcı değildir. Fakat bu grupların siyasi ve ideolojik nedenleri ön plana alınıp, özellikle vergiye dayalı iktisadî hoşnutsuzluk geri plana atılmamalıdır. Nitekim dönemin kaynakları bizi vergi konusunun hassasiyetine yönlendirmektedir ve uygulamalarda ortaya çıkan bozulmanın ne gibi olumsuzluklara yol açabileceği konusunda tatmin edici kayıtlar sunmaktadır. Hz. Peygamber döneminden başlayarak Hülefâ-yı Râşidîn dönemini de içine alacak

⁵³ Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 337.

⁵⁴ Abbâsîlerin bu konudaki söylemleri ve uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 63 vd.

şekilde bakıldığında vergi konusunda önemli bir olumsuzluğa rastlanılmazken, Emevîler döneminde vergi konusu devletin ve halkın önemli problemlerinden biri olmuştur. Böylece Abbâsî ihtilali gibi bir dönüm noktasında vergide yaşatılan haksızlıklar etkili olmuş görünmektedir. Bu makalede mevcut literatür değerlendirilerek ilk dönemlerden itibaren vergi konusunun etraflıca tartışılması amaçlanmıştır. Ancak bu çalışma da dahil her yeni bakış açısı yeni bir başlangıç noktası olarak kabul edilmeli ve ortaya konulan yeni metotlarla geriye dönük çalışmaların sayısı artırılmalıdır.

Kaynaklar

- Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî. *Fütûbu'l-büldân*. (trc. Mustafa Fayda). İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Arifoğlu, Yunus. *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıl Arasında Horasan'ın Dinî ve Sosyal Yapısı* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2013). Sakarya Üniversitesi.
- Askari, Hossein, John T. Cumming and Michael Glover. *Taxation and Tax Policies in the Middle East*. London: Butterworths, 1982.
- Brinton, Crane. *The Anatomy of Revolution*. New York: Vintage, 1965.
- Daniel, Elton L. "Conversion of Iranians to Islam." *Iranica*, 1993, s. 229-232.
- Daniel, Elton L. *The Political and Social History of Khurasan under 'Abbasid Rule, 747-820*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1979.
- Demir, Habîb. *Horasan'da Şüelik*. Ankara: OTTO, 2017.
- Demirci, Mustafa. *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Dennett, Daniel. *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*. Delhi: Jayyed Press, 1950.
- Dennett, Daniel. *Marwan ibn Muḥammad: The Passing of the Umayyad Caliphate*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1939). Harvard University.
- Dineverî, *Ahbaru't-Twâl*. (trc. Hüseyin Siyabend Aytemür). Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Abu Ja'far Muḥammad ibn Jarîr. *The History of al-Tabarî*. 40 vols. Albany: The State University of New York Press, 1998.
- Ebû Yûsuf. *Kitâbü'l-Harâç*. (trc. Ali Özek). İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî. *Kitâbü'l-Emvâl*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- El-Makdisî. *Kitâbü Ahşeni't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-eḳalîm*. Kahire: Mektebe Medbuli, 1991.
- Erkal, Mehmet. "Cizye." *DİA*. VIII, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 45-48.

- Erkal, Mehmet. "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür." *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2007, sy. 9, s. 9-36.
- Dûrî, Abdülazîz. "İslamın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi." (trc. Halil İbrahim Hançabay). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, XII, sy. 22, s. 211-223.
- Dûrî, Abdülazîz. *Early Islamic Institutions*. London: I. B. Tauris, 2011.
- Gibb, H. A. R. "The Fiscal Rescript of 'Umar II." *Arabica*, 1955, II, sy. 1, s. 1-16.
- Guzmán, Roberto M. "The 'Abbâsîd Revolution in Central Asia and Khurâsân: An Analytical Study of the Role of Taxation, Conversion, and Religious Groups in its Genesis." *Islamic Studies*, 1994, sy. 33, s. 227-252.
- Guzmán, Roberto M., *Popular Dimensions of the 'Abbâsîd Revolution*. Cambridge: Harvard University Press, 1990.
- İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*. (trc. Cemaleddin Saylık). Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Kallek, Cengiz. "Haraç", *DİA*, XVI, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 71-88.
- Katbi, Ghaida K. *Islamic Land Tax-Al-Kharaj*. London: I.B. Tauris, 2010.
- Paça, Hüseyin. "Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı." *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2019, sy. 5, s. 76-99.
- Power, Eileen. *Ortaçağ İnsanları*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Shaban, Muhammad. A. *The 'Abbâsîd Revolution*. Cambridge: CUP Archive, 1970.
- Sharon, Moshe. *Black Banners from the East: The Establishment of the 'Abbâsîd State: The Incubation of a Revolt*. Jerusalem: E.J. Brill, 1983.
- Sharon, Moshe. *Revolt: The Social and Military Aspects of the 'Abbâsîd Revolution*. Jerusalem: Graph Press, 1990.
- Tuğ, Salih. "İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı." *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 1961, sy. 7, s. 179-195.
- Van Vloten, Gerlof. *Emevî Derrinde Arab Hâkimiyeti, Şââ ve Mesîb Akâdeleri Üzerine Araştırmalar*. (trc. Mehmed S. Hatiboglu). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1894.
- Wellhausen, Julius. *The Arab Kingdom and Its Fall*. (trc. Margaret Graham Weir). Calcutta: University of Calcutta, 1927.
- Wellhausen, Julius. *Arâp Devleti ve Sukutu*. (trc. Fikret Işılta). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, 1963.
- Yahyâ b. Âdem. *Kitâbü'l-Harâç*. (trc. Osman Eskioglu). Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.